१३

245sk13

॥शुनःशेपोपाख्यानम्-२॥

प्रस्तावना

वेदे यथा सूक्तानि वर्णितानि तथैव आख्यानमपि वर्णितम्। एवमेव एकम् उपाख्यानम् अस्ति। तत् शुनःशेपोपाख्यानम् इति आख्यातम्। ऋग्वेदीयैतरेयब्राह्मणस्य ३३तमे अध्याये इदम् उपाख्यानं वर्णितम्। अति बृहत् इदम् उपाख्यानम्। अतः यद्यपि एक एव विषयः अनुवर्तते तथापि उपाख्यानस्य त्रेधा भागान् प्रकल्प्य पाठत्रयं रचितम् अस्ति। त्रिषु पाठेषु समग्रम् उपाख्यानमस्ति इति अवधेयम्। पूर्वपाठे शुनःशेपोपाख्यानम् अधीतम्। तत्र शुनःशेपोपाख्यानस्य पञ्चखण्डेषु प्रथमखण्डः द्वितीयखण्डश्च वर्णितौ। अस्मिन् पाठे भवन्तः शुनःशेपोपाख्यानस्य तृतीयखण्डं चतुर्थखण्डं च पठिष्यन्ति।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- शुनःशेपोपाख्यानं ज्ञातुं शक्नोति।
- शुनःशेपोपाख्यानपठनेन नीतिशिक्षां प्राप्तुं शक्नुयात्।
- तृतीयखण्डस्य विषयं ज्ञातुं शक्नोति।
- चतुर्थखण्डस्य विषयं ज्ञातुं शक्नोति।
- स्वयमेव मन्त्रस्य व्याख्यानं सम्पादयितुं शक्यो भवेत्।
- स्वयमेव मन्त्रस्य अन्वयादिकं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- मन्त्रे स्थितं व्याकरणं ज्ञातुं प्रभवेत्।

तृतीयखण्डः

१३.१) इदानीम् मूलपाठम् पठाम

अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे तदु ह रोहितः शुश्राव सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम। पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा चरैवेति॥

पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः। शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताश्चरैवेति।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-
आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः।

शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति॥ इति।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-
कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः।

उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरंश्चरैवेति॥ इति।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह पञ्चमं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

चरन् वै मधु विन्दति चरन् स्वादुमुदुम्वरम्।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरंश्चरैवेति। इति।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

तस्य ह त्रयः पुत्राः आसुः शुनःशेपः शुनोलाङ्गुल इति तं होवाच ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान् उवाच न न्विममिति ने एवेममिति कनिष्ठं माता तौ ह मध्यमे संपादयां चक्रतुः शुनःशेपे तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सोऽरण्याद् ग्राममेयाय इति।

स पितरमेत्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति तथेति भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाच तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे॥ इति।

चतुर्थखण्डः

तस्य ह विश्वामित्रो होताऽहसीज्जदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गाता तस्मा उपकृताय नियोक्तारं न विविदुः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति तस्मा अपरं शतं ददुस्तं स निनियोज इति।

तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाऽऽप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति तस्मा अपरं शतं ददुः सोऽसिं निःशान एयाय इति।

अथ ह शुनःशेप ईक्षांचक्रेऽमानुषामिव वै मा
विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति
स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार कस्य नूनं
कतमस्यामृतानामित्येतयर्चा इति।

तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति
सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा इति।

तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधा-
वेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्ये-
तेन तृचेन इति।

तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमे-
वोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशता इति।

तं वरुण उवाचग्निर्वै देवानां मुखं सुहृ-
दयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति
सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविमशत्या इति।

तमग्निरुवाच विश्वान्नु देवान्त्स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम
इति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो
अर्भकेभ्यो इत्येतयर्चा इति।

तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो
वलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं

नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव
यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति
चैत्येन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्च दशभिः इति।

तस्मा इन्द्र स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं
ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति इति।

तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति
सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन इति।

तमश्विना उचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन। इति

तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं
भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस॥ इति।

१३.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम - (तृतीयखण्डः)

अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे तदु ह रोहितः शुश्राव
सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

व्याख्या- अथ रोहितस्यारण्ये संवत्सरवासानन्तरमेवैक्ष्वाकमिक्ष्वाकु-वंशोत्पन्नं हरिश्चन्द्रं वरुणो देवो रोगरूपेण जग्राह। वरुणेन गृहीतस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं जज्ञे जलेन पूरितमुच्छूनं महोदरनामकं रोगस्वरूपमुत्पन्नम्। तदु ह तदपि सर्वमरण्ये स्थितो रोहितः पुत्रो मनुष्यमुखाच्छुश्राव। श्रुत्वा च स रोहितः पितरं द्रष्टुमरण्यादग्रामं प्रत्याजगाम। आगच्छन्तं रोहितं मार्गमध्य इन्द्रः केनचिद्ब्राह्मणपुरुषरूपेण प्राप्येदमुक्तवान्।

सरलार्थः- अनन्तरं वरुणः इक्ष्वाकुवंशीयं राजानम् अधिकृतवान्, तस्य उदयरोगः सञ्जातः। रोहितः तां कथां श्रुतवान्, सः अरण्यात् ग्रामम् आगतवान्। (तदा) इन्द्रः पुरुषरूपेण तस्य समीपम् आगत्य उक्तवान्-

व्याकरणम्-

- उवाच- - ब्रू- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- जज्ञे - जनी(प्रादुर्भावे) इति धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम। पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा चरैवेति॥ इति।

व्याख्या- आ समन्ताच्छ्रान्त आश्रान्तः सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तिं प्राप्तस्तद्विपरीतोऽनाश्रान्त एकत्रैव निवासशीलस्तादृशाय तथाविधस्य पुरुषस्य श्रीर्वहुविधा सम्पन्नास्ति। यद्वा नानेति पदच्छेदः। श्रान्ताय सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तस्य नाना श्रीर्वहुविधा सम्पदस्तीत्यनेन प्रकारेण रोहित वयं नीतिकुशलानां पुरुषाणां मुखाच्छुश्रुम। वरो जनो विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि पुरुषो नृषत् पापो नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्। श्रेष्ठोऽपि वन्धुगृहेषु सर्वदाऽवस्थितस्तैरवज्ञातः पापस्तुच्छो भवेत्। अतस्तव पितृगहे वासो न युक्तः। न चारण्ये चरतो मम सहायो नास्तीति शङ्कनीयम्। इन्द्र एव परमेश्वर एव चरतस्तव सखा भविष्यति। तस्माच्चरैव सर्वथाऽरण्ये चरस्वेत्येवमुवाच। एवं वहुष्वपि पर्यायेषु द्रष्टव्यम्॥

तत्रेन्द्ररोहितयोः संवादे प्रथमं पर्यायं दर्शयित्वा द्वितीयं पर्यायं दर्शयति-

सरलार्थः- हे रोहित, वयं शृणुमः यत् यः (भ्रमणात्)श्रान्तः न भवति तस्य बहुविधसम्पदः लाभः न भवति। किञ्च श्रेष्ठजनः अपि मानवसमाजे (एकस्थाने) स्थित्वा सर्वैः अवज्ञातः भूत्वा क्लेशं प्राप्नोति।

व्याकरणम्-

- चर- चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- शुश्रुम- श्रु (श्रवणे) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरऱ्ण्याद्ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

व्याख्या- ब्राह्मणरूपस्य इन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ब्राह्मणोऽयमरण्ये चरैवेत्येवं मामुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये महान्तमादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सरमरण्ये चरित्वा पश्चात् पितरं द्रष्टुं ग्रामं तमागच्छन्तं पुनरपीन्द्रो ब्राह्मणरूपेणाऽऽगत्यैवमुवाच।

सरलार्थः- ब्राह्मणः मां विचरणाय उक्तवान् इति चिन्तयित्वा स (रोहितः) द्वितीयवत्सरम् अरण्ये व्यचरत्। ततः अरण्यात् ग्रामम् आगते सति पुरुषरूपी इन्द्रः तस्य समीपम् आगत्य उक्तवान्-

व्याकरणम्-

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- चचार – चर-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- अवोचत्- वच(परिभाषणे) इत्यर्थकात् धातोः लुङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः। शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताश्चरैवेति।

व्याख्या- चरतः पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य जङ्घे पुष्पिण्यौ भवतः। यथा पुष्पयुक्तो वृक्षः शाखा लता वाऽथवा सुगन्धोपेता सेव्या भवत्येवं चरतो जङ्घे श्रमजयेन सेव्ये भवतः। तथैवात्मा मध्यदेहो भूष्णुवर्धिष्णुः फलग्रहिरारोग्यरूपफलयुक्तो भवति। यथा वर्धमानो वृक्षः कालेन फलानि गृह्णात्येवं चरतः पुरुषस्य वीजादिदीपनादिपाटवेन मध्यदेहः आरोग्यरूपं फलं गृह्णाति। तथैवास्य चरतः पुरुषस्य सर्वे पाप्मानः सर्वपापानि प्रपथे प्रकृष्टे तीर्थक्षेत्रादिमार्गे श्रमेण तत्तद्देवतादिदर्शने तीर्थयात्रादिप्रयासेन हता विनाशिताः सन्तः शेरे शेरते शयाना इव भवन्ति। यथा शयानाः पुरुषाः स्वकार्यं कृषिवाणिज्यादिकं कर्त्तुमशक्ता एवं पुण्येन विनष्टाः पाप्मानो नरकं दातुमसमर्था इत्यर्थः। तस्मात् सर्वथाऽरण्ये चर न पितुर्गृहेऽवतिष्ठस्व॥

तृतीयं पर्यायं दर्शयति-

सरलार्थः- यः जनः पर्यटनं करोति तस्य जङ्घे सुनिर्मिते भवतः। एवं स शोभनसम्पन्नः भवति। तस्य शरीरं वर्धमानं भवति। एवं स आरोग्यादिकं लभते। उत्कृष्टे मार्गे पर्यटनजनितश्रमेण समस्ते पापे विनष्टे सति स शायितः भवति। अतः त्वं विचर।

व्याकरणम्-

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- हताः - हन्-धातोः क्तप्रत्ययान्तं रूपम्।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

व्याख्या- पूर्ववत्।(ब्राह्मणरूपस्य इन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ब्राह्मणोऽयमरण्ये चरैवेत्येवं मामुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये महान्तमादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सरमरण्ये चरित्वा पश्चात् पितरं द्रष्टुं ग्रामं तमागच्छन्तं पुनरपीन्द्रो ब्राह्मणरूपेणाऽऽगत्यैवमुवाच।)

सरलार्थः- ब्राह्मणः मां विचरणाय उक्तवान् इति चिन्तयित्वा स (रोहितः) तृतीयवत्सरम् अरण्ये व्यचरत्। ततः अरण्यात् ग्रामम् आगते सति पुरुषरूपी इन्द्रः तस्य समीपम् आगत्य उक्तवान्-

व्याकरणम्-

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- चचार – चर-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- अवोचत्- वच(परिभाषणे) इत्यर्थकात् धातोः लुङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः।
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति॥ इति।

व्याख्या- भगः सौभाग्यमासीनस्योपविष्टस्याऽऽस्ते तथैव तिष्ठति न तु वर्धते। अभिवृद्धिहेतोरुद्योगस्याभावात्। तिष्ठत उपवेशनं परित्यज्योत्थापनं कुर्वतः पुरुषस्य भग उर्द्धोऽभिवृद्धेरुन्मुखस्तिष्ठति। कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्य संभावितत्वात्। निपद्यमानस्य भूम्यौ शयानस्य भगः शेते निद्रां करोति। विद्यमानधनरक्षादिचिन्ताया अप्यभावात् सर्वथैव विनश्यति। चरतस्तेषु तेषु देशेष्वर्जनार्थं पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य भगः सौभाग्यं चरति दिने दिने वर्धते। तस्मात्वं चरैवेति न त्वेकत्र तिष्ठ॥

सरलार्थः- यः जनः आसनस्थः भवति तस्य भाग्यमपि आसनस्थं भवति, यः उत्थितः भवति तस्य भाग्यमपि उत्थितं भवति। यः शयितः भवति तस्य भाग्यमपि शयितं भवति। यः पर्यटनं करोति तस्य भाग्यं सर्वदा विचरति। अतस्त्वं सदा विचर।

व्याकरणम्-

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- तिष्ठतः - स्था- धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य द्विवचनान्तं रूपम्।
- शेते- शीङ्-धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचनान्तं रूपम्।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार
सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

व्याख्या- पूर्ववत्।(ब्राह्मणरूपस्य इन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ब्राह्मणोऽयमरण्ये चरैवेत्येवं मामुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये महान्तमादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सरमरण्ये चरित्वा पश्चात् पितरं द्रष्टुं ग्रामं तमागच्छन्तं पुनरपीन्द्रो ब्राह्मणरूपेणाऽऽगत्यैवमुवाच।)

सरलार्थः- ब्राह्मणः मां विचरणाय उक्तवान् इति चिन्तयित्वा स (रोहितः) चतुर्थवत्सरम् अरण्ये व्यचरत्। ततः अरण्यात् ग्रामम् आगते सति पुरुषरूपी इन्द्रः तस्य समीपम् आगत्य उक्तवान्-

व्याकरणम्-

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- चचार – चर-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- अवोचत्- वच(परिभाषणे) इत्यर्थकात् धातोः लुङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरंश्चरैवेति॥ इति।

व्याख्या- चतस्त्रः पुरुषस्यावस्थाः। निद्रा तत्परित्याग उथ्थानं संचरणं चेति। ताश्चोत्तरश्रेष्ठत्वात् कलिद्वापरत्रेताकृतयुगैः समानाः। ततश्चरणस्य सर्वोत्तमत्वाच्चरैवेति।

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति-

सरलार्थः- कलिः शेते, द्वापरः त्यजति, त्रेता उत्तिष्ठति, कृते विचरणेन सम्पदः लाभः भवति। अतस्त्वं विचर।

(कलिः, द्वापरः, त्रेता, कृतञ्च एते चत्वारि पौराणिकयुगविभागस्य नामानि। एतेषाम् उत्तरोत्तरं श्रेष्ठप्रतिपादनार्थं पुरुषस्य चतस्राः अवस्थाः प्रतिपादिताः- निद्रा, जागरणं, उत्थानं, वचरणं च। एतानि क्रमेण पुरुषस्य ऊर्ध्वगतिः सूच्यते।)

व्याकरणम्-

- संपद्यते- सम् इत्युपसर्गपूर्वकात् पद् (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह पञ्च मं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच-

व्याख्या- पूर्ववत्।(ब्राह्मणरूपस्य इन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ब्राह्मणोऽयमरण्ये चरैवेत्येवं मामुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये महान्तमादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सरमरण्ये चरित्वा पश्चात् पितरं द्रष्टुं ग्रामं तमागच्छन्तं पुनरपीन्द्रो ब्राह्मणरूपेणाऽऽगत्यैवमुवाच।)

सरलार्थः- ब्राह्मणः मां विचरणाय उक्तवान् इति चिन्तयित्वा स (रोहितः) पञ्चमवत्सरम् अरण्ये व्यचरत्। ततः अरण्यात् ग्रामम् आगते सति पुरुषरूपी इन्द्रः तस्य समीपम् आगत्य उक्तवान्-

व्याकरणम्-

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- चचार – चर-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- अवोचत्- वच (परिभाषणे) इत्यर्थकात् धातोः लुङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

चरन् वै मधु विन्दति चरन् स्वादुमुदुम्वरम्।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरंश्चरैवेति। इति।

व्याख्या- चरन्नेव पुरुषः कश्चिद् वृक्षाग्रे मधु माक्षिकं लभते। क्वचित् स्वादु मधुरमुदुम्वरादिफलविशेषं लभते। एतदुभयमुपलक्षणम्। तत्र तत्र विद्यमानं भोगविशेषं लभते। तत्र सूर्यो दृष्टान्तः। यः सर्वत्र चरन्नपि न तन्द्रयते कदाचिदप्यलसो न भवति तस्य सूर्यस्य श्रेमाणं श्रेष्ठत्वं जगद्वन्द्यत्वं पश्य। तस्माच्चरैव॥

इत्थमिन्द्राकृतेन रोहितोपदेशेन चरतो रोहितस्य स्वजीवने पितुरारोग्ये च कारणभूतं श्रेयोलाभं दर्शयति-

सरलार्थः- यः जनः विचरति स मधु (श्रेयोवस्तु) लभते, स मधुनः स्वादुम् उदुम्वरनामकं फलं लभते। यः सूर्यः सततं विचरन् अपि आलस्यग्रस्तः न भवति, तस्य सूर्यस्य महात्म्यम् अवलोकय। अतस्त्वं विचर।

व्याकरणम्-

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- चरन्- चर (गतौ) इति धातोः शतृप्रत्ययान्तं रूपम्।
- विन्दति - विद् इति धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- पश्य – दृश् (दर्शने) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनया परीतमरण्य उपेयाय इति।

व्याख्या- षष्ठे संवत्सरे पूर्ववदरण्यसञ्चारी स ह रोहितः कञ्चिदृषिं तस्मिन्नरण्ये उपेयाय प्राप्तवान्। कीदृशमृषिमजीगर्तनामकं सूर्यवसस्य पुत्रमशनया परीतमन्नालाभेन क्षुत्पीडितम्॥

अथाजीगर्तरोहितयोः संवादं दर्शयति-

सरलार्थः- ब्राह्मणः मां विचरणाय उक्तवान् इति चिन्तयित्वा स (रोहितः) षष्ठवत्सरम् अरण्ये व्यचरत्। अनन्तरं सूर्यवसपुत्रम् अजीगर्तम् ऋषिं क्षुधापीडितरूपेण प्राप्तवान्।

व्याकरणम् -

- चर - चर (गतौ) इत्यर्थकात् धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- चचार – चर-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- अवोचत्- वच (परिभाषणे) इत्यर्थकात् धातोः लुङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

तस्य ह त्रयः पुत्राः आसुः शुनःपुच्छः शुनःशेपः शुनोलाङ्गुल इति तं होवाच ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति

स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान् उवाच न न्विममिति ने एवेममिति कनिष्ठं माता तौ ह मध्यमे संपादयां चक्रतुः शुनःशेपे तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सोऽरण्याद् ग्राममेयाय इति।

व्याख्या- तस्याजीगर्तस्य शुनःपुच्छादिनामकास्त्रयः पुत्रा आसुः। पुत्रवन्तमृषिं रोहित उवाच। हे ऋषे, ते तुभ्यमहं गवां शतं ददामि। दत्त्वा चाहमेषां पुत्राणां मध्ये एकेन केनचित्पुत्रेणात्मानं मद्देहं वरुणान्निष्क्रीणे मूल्यं दत्त्वात्मानं मोचयामीति। एवमुक्तो सोऽजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं शुनःपुच्छनामकं हस्तेन निगृह्णानः स्वसमीपे समाकर्षन् रोहितं प्रत्येवमुवाच। तुभ्यमेकः पुत्रो दीयत इमं तु शुनःपुच्छं तु न ददामि। मम प्रियत्वात् इति। ततो माता कनिष्ठं हस्तेन गृहीत्वैवमुवाच। इमं शुनोलाङ्गूलं मम प्रियं नो एव सर्वथा न ददामि इति। ततस्तावुभौ मातपितरौ मध्यमे पुत्रे शुनःशेपे दानं सम्पादयांचक्रुतुरङ्गीकृतवन्तौ। ततस्तस्याजीगर्तस्य स रोहितो गवां शतं दत्त्वा तं शुनःशेपमादायावस्थितः। ततः स रोहितस्तेन शुनःशेपेन सहारण्यात् स्वकीयं ग्रामं प्रात्याजगाम॥

तदागमनादूर्द्धकालीनं वृत्तान्तं दर्शयति-

सरलार्थः- तस्य (ऋषेः अजीगर्तस्य) शुनःपुच्छः, शुनःशेपः, शुनोलाङ्गुलः इति त्रयः पुत्राः आसन्। स अजीर्गतम् उवाच- हे ऋषे अहं त्वाम् एकशतं गाः ददामि, अस्य कृते एषु एकं निष्क्रियरूपण प्रदाय अहं मुक्तः भविष्यामि। (तदा) अजीगर्तः ज्येष्ठपुत्रस्य समीपम् आदाय उक्तवान् एनं मास्तु।

कनिष्ठस्य समीपम् आदाय माता उक्तवती एनं मास्तु। तौ शुनःशेपं दातुं स्वीकृतवन्तौ। तदा तस्मै एकशतं गाः प्रदाय शुनःशेपम् आदाय अरण्यात् ग्रामम् आगतवान्।

व्याकरणम्-

- उवाच – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- दत्त्वा - दा- धातोः क्त्वाप्रत्ययान्तं रूपम्।
- चक्रतुः - कृ-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य द्विवचने रूपम्।

स पितरमेत्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति तथेति भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाच तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे॥ इति।

व्याख्या- स रोहितः पितरमागत्यैवमुवाच। हे तत पितर्हन्तावयोर्हर्षः सम्पन्नः। अहमनेन शुनःशेपरूपेण मूल्येनात्मानं मद्देहं वरुणान्निष्क्रीणै मूल्यं दत्त्वाऽत्मानं मोचयामीत्यर्थः। तथोक्ते स हरिश्चन्द्रो वरुणमुपेत्यानेन शुनःशेपेन ब्राह्मणेन त्वा त्वां यक्ष्यामीत्युक्तवान्। स वरुणोऽपि तथेत्यङ्गीकृत्यैवमुवाच। क्षत्रियात्तव पुत्राद्रोहितादप्ययं ब्राह्मणो भूयानभ्यधिक एव मम प्रिय इति। उक्त्वा तस्मै हरिश्चन्द्राय कर्त्तव्यत्वेन राजसूयमुपदिदेश च। स हरिश्चन्द्रो राजसूयं प्रक्रम्य तस्य मध्ये योऽयमभिषेचनीयाख्य एकाहः सोमयागस्तस्मिंस्तमेतं शुनःशेपनं पुरुषं पशुमालेभे सवनीयपशुत्वेनालब्धुं निश्चितवान्॥

सरलार्थः- रोहितः पितुः निकटं गत्वा उक्तवान् हे पितः अहम् एनं पुरुषं प्रदाय स्वस्य मुक्तिम् इच्छामि। तदा हरिश्चन्द्रः राज्ञः वरुणस्य समीपं गत्वा उक्तवान् अहम् अनेन पुरुषेण तव यागं करिष्यामि। वरुणः उवाच तथैवास्तु। क्षत्रियात् ब्राह्मणः अवश्यम् एव श्रेष्ठः। एवम् उक्त्वा स हरिश्चन्द्रं राजसूयनामकयज्ञक्रतोः अनुष्ठानाय उपदिष्टवान्। हरिश्चन्द्रः अपि अभिषेचनीययज्ञे शुनःशेपं मनुष्यपशुरूपेण आदिष्टवान्।

व्याकरणम्-

- हन्ता - हन्-धातोः लुट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- उवाच – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- प्रोवाच – प्र इत्युपसर्गपूर्वकात् वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- आलेभे- आङ् इत्युपसर्गपूर्वकात् लभ-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. कस्य उदररोगः सञ्जातः।

२. इन्द्रः पुरुषरूपेण कस्य समीपमागतवान्।

३. वरुणः कमुक्तवान् यत् मम उदररोगः सञ्जातः।

४. कः अरण्यात् ग्रामं प्रत्यागतवान्।

५. कस्य भाग्यम् आसनस्थं भवति।

६. कस्य भाग्यम् उत्थितं भवति।

७. कस्य भाग्यं शयितं भवति।

८. कस्य भाग्यं सर्वदा विचरति।

९. रोहितः कति वत्सराण्यरण्ये व्यचरत्।

१०. यः जनः विचरति सः किं वस्तु लभते।

१३.१.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम - (चतुर्थः खण्डः)

तस्य ह विश्वामित्रो होताहहसीज्जदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माहयास्य उद्गाता तस्मा उपकृताय नियोक्तारं न विविदुः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति तस्मा अपरं शतं ददुस्तं स निनियोज इति।

व्याख्या- विश्वामित्रादयो महर्षयस्तस्य हरिश्चन्द्रस्य यागे राजसूये होत्रादय श्चत्वारो महर्त्विज आसन्।तत्र जमदग्निरधवर्युरभिशेचनीये सोमयागे तं शुनःशेपं सवनीयपशुत्वेनोपाकृतवान्। बर्हिर्युक्तया प्लक्षशाखया मन्त्रपुरःसरं समुपस्पृश्य स्वीकार उपाकरणम्। तत ऊर्ध्वं युपबन्धनं नियोजनम्। तस्य क्रूरकर्मत्वादधवर्युर्न नियोजने प्रवृत्तः। तत उपाकृतायास्मा उपाकरणेन संस्कृतस्य शौनःशेपस्य नियोक्तारं यूपे वन्धनकर्तारं क्रूरं कंचिदपि पुरुषं न विविदुर्न लेभिरे। तदानिं सुर्यवसस्य पुत्रः शुनःशेपस्य पिता सोऽजीगर्त (उवाच) मह्यं पूर्वस्माच्छतादपरं गोशतं हे यजमानार्त्मिजो दत्त ततोऽहमेनं शुनःशेपं यूपे नियोक्ष्यामि रशनया कट्यां शिरसि पादयोर्बद्धा रशनाग्रस्य यूपे बन्धनं नियोजनं तदहं करिष्यामीति। तस्मा अजीगर्तायापरं गोशतं ददुः। तं च शुनःशेपं सोजीगर्तो निनियोज। धातोद्विर्भावं परित्यज्योपसर्गस्य द्विर्भावश्छान्दसः।

सरलार्थः- तस्य हरिश्चन्द्रस्य विश्वामित्रः होता, जमदग्निः अध्वर्युः, वशिष्ठः ब्रह्मा अयास्यः च उदगातारः अभूवन्। उपाकरणात् परं पशोः नियोक्ता अप्राप्तः आसीत्। तदा सूर्यवसपुत्रः अजीगर्तः

उक्तवान्, मह्यम् एकशतं गाः यच्छ, अहं तं यूपे बध्नामि। हरिश्चन्द्रः तस्मै एकशतं गाः दत्तवान्। स तं तत्र नियोजितवान्।

व्याकरणम्-

- उवाच – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- दत्ता- दा-धातोः क्तप्रत्ययान्तं रूपम्।
- विविदुः - विद्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- ददुः - दा-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाऽऽप्रीताय पर्यग्निकृताय
विशसितारं न विविदुः स होवाचाजीगर्तः सौयव-
सिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति तस्मा
अपरं शतं ददुः सोऽसिं निःशान एयाय इति।

व्याख्या- उपाकरणनियोजने पूर्वमुक्ते आप्रीसंज्ञिताभिरेकादशभिः प्रयाजयाज्याभिरयद्यजनं तदाप्रीणनम्। दर्भरूपेणोल्मुकेन त्रिःप्रदक्षिणीकरणं तत्पर्यग्निकरणम्. तथाविधसंस्कारचतुष्टयक्ताय तस्मै तस्य शुनःशेपस्य विशसितारं हिंसितारं पुरुषं क्रुरात्मानं कंचिदपि पुरुषं न लेभिरे। ततोजीगर्तः पूर्ववदपरं गोशतं गृहीत्वा मारयितुमसिं खर्गं निःशानो निशितं तीक्ष्णं कुर्वन्नेवेयाय जगाम। पितुरजीगर्तस्य (शुनःशेपस्य) वृत्तान्तं दर्शयति--

सरलार्थः- तस्य शुनःशेपस्य उपाकरणकर्मणः नियोजनकर्मणः च समाप्त्यनन्तरम् आप्रीमन्त्रपाठस्य पर्यग्निकरणानुष्ठानस्य च समाप्त्यनन्तरं तस्य हननाय कोपि न प्राप्तः। तदा सूर्यवसपुत्रः अजीगर्तः उवाच मह्यम् एकशतं गाः यच्छ, अहम् अस्य वधं करिष्यामि। हरिश्चन्द्रः पुनः एकशतं गाः दत्तवान्। सोपि असिं तीक्ष्णीकृत्य गतवान्।

व्याकरणम्-

- उवाच – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- दत्ता- दा-धातोः क्तप्रत्ययान्तं रूपम्।
- विविदुः - विद्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- ददुः - दा-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- एयाय- इन्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- विशसिष्यामि - वि इत्युपसर्गपूर्वकात् णिजन्तात् शस्-धातोः लृट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

अथ ह शुन:शेप ईक्षांचक्रेऽमानुषामिव वै मा विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्येतयर्चा इति।

व्याख्या- अथ पितुः पुत्रमारण्योद्योगानान्तरं शुनःशेपः पुत्रो मनस्यवमीक्षां चक्रे विचारितवान्। अन्यत्र पर्यग्निकृतं पुरुषमारण्यांश्चोत्सृजन्ति। अहिंसाया इति श्रुतेः। पर्यग्निकरणादूर्ध्वं मनुष्यं परित्यजन्ति। एते तु माममानुषमिव मनुष्यव्यतिरिक्तमजादिपशुमिव विशसिष्यन्ति मारयिष्यन्ति। हन्त हा कष्टमेतत्संपन्नम्। अहमितः परं रक्षार्थं देवता उपधावामि भजामीती विचार्य देवानां मध्ये प्रथमं मुख्यं प्रजापतिमेव कस्य नूनमित्यृचोपससार सेवितवान्।

तस्य प्रजापतेः सबकारित्वेनाग्नेः सेवां दर्शयति--

सरलार्थः- तदा शुनःशेपः अचिन्तयत् यत् एते माम् अमानवः इव वधं करिष्यन्ति। अहो अहं देवतां शरणं नेष्यामि। एवं चिन्तयित्वा स देवेषु मुख्यं प्रजापतिं 'कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्' इति ऋचा उपासितवान्।

व्याकरणम्-

- ईक्षांचक्रे - ईक्ष्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- विशसिष्यन्ति - वि इत्युपसर्गपूर्वकात् णिजन्तात् शस्-धातोः लृट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससासाग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा इति।

व्याख्या- तं सेवकं शुनःशेपं प्रजापतिरेवमुक्तवान्। अग्निः सर्वेषां देवानां नेदिष्टो हविर्वहनेनातिसमीपवर्ती. अतस्तमेवोपास्स्वेत्युक्तः शुनःशेपोग्नेर्वयमित्यृचाग्निमुपासितवान्।

तस्य चाग्नेः सहकारित्वेन सवितुरुपासनं दर्शयति--

सरलार्थः- प्रजापतिः तम् उक्तवान्- अग्निरेव देवेषु निकटतमः। अतः तस्य आश्रयं गृह्णातु। स(शुनःशेपः) 'अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानाम्' इति ऋचा अग्न्युपासनां कृतवान्।

तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधा-वेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन इति।

व्याख्या- प्रसवानां सर्वेषु कार्येषु प्रेरणारूपानामनुज्ञानात् सवितेशः स्वामी भवति। तस्मात्तमेवोपधावेत्यग्निनोपदिष्टोभि त्वेति तृचेन सवितारमुपासितवान्।

तस्य च सवितुः सहकारित्वेन वरुणस्योपासनं दर्शयति-

सरलार्थः- अग्निः (शुनःशेपं) तम् उक्तवान् सविता एव प्रेरणादाने समर्थः, अतः त्वं सवितुः उपासनां कुरु। सोऽपि 'अभि त्वा देव सवितः' इति ऋचा सवितुः उपासनां कृतवान्।

तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमे-
वोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशता इति।

व्याख्या- हे शुनःशेप वरुणार्थं त्वं यूपे वद्धोस्यतो वरुणमुपास्स्वेति सवित्रोक्तः पूर्वस्मात्सवितृविषयात्तृचादुत्तराभिरेकत्रिशत्संख्याकाभिर्ऋग्भिर्वरुणामुपासितवान्। न हि ते क्षत्रम् (१-२४-६) इत्याद्याः सूक्तशेषभूता दशर्चो यच्चिद्धि ते विशः(१-२९-१) इत्यादिकमेकविंशत्यृचं सूक्तमित्येवमेकत्रिंशत्संख्या द्रष्टव्या।

तस्य वरुणस्य सहकारित्वेन पुनरप्यग्नेरुपासनं दर्शयति-

सरलार्थः- सविता तम् उवाच, त्वं राज्ञः वरुणस्य कृते यूपे संबद्धः। त्वं तस्यैव उपासनां कुरु। सोऽपि(शुनःशेपः) पूर्वोक्तानां त्रयाणां मन्त्राणां स्थाने एकत्रिंशदृग्भिः वरुणदेवतायाः उपासनं कृतवान्।

तं वरुण उवाचग्निर्वै देवानां मुखं सुहृ-
दयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति
सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविमशत्या इति।

व्याख्या- अयमग्निः सर्वेषां देवानां मुखं मुखस्थानीयः। अग्निद्वारानैव सर्वैर्देवैर्हविःस्वीकारात्। अत एव प्रीत्या हविर्वहनादतिशयेन सुहृदयः। सुहृदयतमं तमग्निं नु क्षिप्रं स्तुहीति वरुणेनोक्तः। पूर्वोक्ताभ्य ऋग्भ्य उत्तराभिद्वाविंशतसंख्या-काभिर्ऋग्भिरग्निं तुष्टाव। वसिष्वाहीत्यादिकं (६-२६-५) दशर्चं सूक्तम्। अश्वं नत्वा(१-२७-१) इत्यादिकं त्रयोदशर्चं सूक्तम्। तत्रान्त्यां परित्यज्य वसिष्वसूक्तद्वयगता ऋचो द्वाविंशतिसंख्याकाः। अग्नेः सहकारित्वेन विश्वेषां देवानामुपासनं दर्शयति--

सरलार्थः- वरुणः तम्(शुनःशेपं) उक्तवान्- अग्निरेव देवेषु मुख्यः, स एव श्रेष्ठः सुहृत्, अतः शीघ्रमेव तम् उद्दिश्य स्तुतिं कुरु। ततः त्वाम् अहं मोक्षयिष्यामि। तदा स द्वाविंशत्यृग्भिः अग्नेः स्तवं कृतवान्।

व्याकरणम्-

- उवाच – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।

- उत्स्रक्ष्यामः - उत् इति पूर्वकात् सृज्(विसर्गे) इत्यस्मात् धातोः लृट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- तुष्टाव – ष्टुञ् (स्तुतौ) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।

तमग्निरुवाच विश्वान्नु देवान्त्स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम
इति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो
अर्भकेभ्यो इत्येतयर्चा इति।

व्याख्या- यद्यपि वरुणपाशेन बद्धत्वाद्वरुण एव शुनःशेपमुत्स्रष्टुं समर्थस्तथाप्यग्न्यादीनां सहकारित्ववचनं दार्ढ्यर्थं द्रष्टव्यम्। विश्वेदेवा गणरूपा न भवन्ति किन्तु सर्वे देवास्तान्नमो महद्भ्य इत्यतयर्चोपासितवान्।

तेषां च विश्वेषां देवानां सहकारित्वेनन्द्रस्योपासनं दर्शयति-

सरलार्थः- (तदा) अग्निः तम् उक्तवान्, त्वं विश्वदेवानां स्तुतिं कुरु, तर्हि अहं त्वां मोक्षयिष्यामि। ततः 'नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः' इत्यादिभिः ऋग्भिः विश्वदेवानां स्तुतिं कृतवान्।

व्याकरणम्-

- उवाच – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- उत्स्रक्ष्यामः - उत् इति पूर्वकात् सृज्(विसर्गे) इत्यस्मात् धातोः लृट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- तुष्टाव – ष्टुञ् (स्तुतौ) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।

तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो
वलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं
नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव
यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति
चैत्येन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्च दशभिः इति।

व्याख्या- ओडोवलादिशव्दाः पूर्वाचार्यैरेवं व्याख्यातः--

ओजो दीप्तिर्वलं दाक्ष्यं प्रसह्यकरणं सहः।

सुजनः सन्पारयिष्णुरुपक्रान्तसमाप्तिकृत्॥इति

इष्टप्रत्ययतमप्प्रत्ययाभ्यां तत्र तत्रातिशय उच्यते। तादृशमिन्द्रं यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्यनेन सप्तर्चेन सूक्तनोत्तरस्मिन्नप्याव इन्द्रमित्यादिके द्वाविंशत्यृचे सूक्ते पञ्च दशभिर्ऋग्भिश्च तुष्टाव।

पूर्वमप्यनुग्रहेन चरैवेत्येवमिन्द्रो रोहितं प्रत्युपदिदेश। तस्योपदेशस्य फलपर्यवसायित्वम् अनुस्मरतः तस्येन्द्रस्य शुनःशेपः ततः प्रीत्यतिशयं दर्शयति--

सरलार्थः- अनन्तरं विश्वदेवाः तम् उक्तवन्तः यत् इन्द्रः एव देवेषु सर्वाधिकशक्तिसम्पन्नः, दैहिकबलयुक्तः, सहायकः श्रष्ठकर्मकारकः च। त्वं तस्यैव स्तुतिं कुरु। तर्हि त्वाम् वयं मोक्षयिष्यामः। स शुनःशेपः 'यच्चिद्धि सत्य सोमपाः' इत्यादिसूक्तैः किञ्च ततः परं विद्यमानैः पञ्चादशमन्त्रैः इन्द्रस्य स्तुतिं कृतवान्।

व्याकरणम्-

- ऊचुः – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- उत्स्रक्ष्यामः - उत् इति पूर्वकात् सृज्(विसर्गे) इत्यस्मात् धातोः लृट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- तुष्टाव – ष्टुञ् (स्तुतौ) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।

तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं

ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति इति।

व्याख्या- शुनःशेपेनेन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो भूत्वा तस्मै शुनशेपाय सुवर्णमयं दिव्यं रथमारोहणारथं स्वकीयेन मनसैव ददौ। शुनःशेपोपि तदीयमनुग्रहमवगत्य पूर्वोक्ताभ्यः पञ्च दशभ्य उत्तरया शश्वदिन्द्र इत्येदर्चा तं रथं मनसैव प्रतिजगाम।

सरलार्थः- इन्द्रः स्तुतः भूत्वा प्रीतः अभवत् किञ्च मनसा तस्मै हिरण्यमयं रथं दत्तवान्। सोपि 'शश्वदिन्द्र' इति मन्त्रेण इन्द्रं प्रतिजगाम।

व्याकरणम्-

- स्तूयमानः - ष्टुञ्-धातोः शानच्-प्रत्ययान्तं रूपम्।
- ददौ- दा-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रुपम्।

तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति

सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन इति।

व्याख्या- पूर्वोक्तायाः शश्वदिन्द्रो इत्यस्या उत्तरेणाश्विनावश्वावत्या(१-३०-२७) इति तृचेनाश्विनौ स्तुतवान्।

अश्विनोः सहकारित्वेनोषस उपास्तिं दर्शयति--

सरलार्थः- इन्द्रः तम् उक्तवान् अश्विद्वयस्य स्तवं कुरु, तर्हि त्वां मोक्षयिष्यामि। सोपि ततः परं त्रिभिः ऋग्भिः अश्विद्वयस्य स्तवं कृतवान्।

व्याकरणम्-

- उवाच – वच्- धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।
- उत्स्रक्ष्यामः - उत् इति पूर्वकात् सृज्(विसर्गे) इत्यस्मात् धातोः लृट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- तुष्टाव – ष्टुञ् (स्तुतौ) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।

तमश्विना उचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम
इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन इति।

व्याख्या- कस्त उषः (१-३०-२०) इत्यादिक उत्तरस्तृचः। अथोक्तानां सर्वासां देवतानामनुग्रहेन शुनःशेपस्य वन्द्धमोक्षं हरिश्चन्द्रस्यारोग्यं च दर्शयति--

सरलार्थः- अश्विद्वयं तम् उवाच- त्वम् उषादेव्याः स्तवं कुरु। तर्हि अहं त्वां मोक्षयिष्यामि। ततः परं स त्रिभिः ऋग्भिः उषादेव्याः स्तवं कृतवान्।

व्याकरणम्-

- उत्स्रक्ष्यामः - उत् इति पूर्वकात् सृज्(विसर्गे) इत्यस्मात् धातोः लृट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- तुष्टाव – ष्टुञ् (स्तुतौ) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्यैकवचने रूपम्।

तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय
ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो
मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस॥ इति।

व्याख्या- तस्य पूर्वेक्तस्य तृचस्य संबन्धिन्यामृच्यृच्येकैकस्यामृच्युक्तायां क्रमेण शुनःशेपस्य पाशो विमुमुचे एव विशेषेण मुक्तोऽभूत्, ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्य यन्महोदरं तदपि क्रमेण कनीयोऽत्यल्पं भवति। उत्तमस्यामृच्युक्तायां पाशो विमुमुचे एव सर्वात्मना मुक्तोऽभूत्। ऐक्ष्वाकोऽप्यगदो निःशेषेण रोगरहित आस।

सरलार्थः- ऋक्षु उच्चारितेषु शुनःशेपस्य बन्धनस्य मुक्तिः सञ्जाता। इक्ष्वाकुवंशधरस्य महोदरः अपि क्षुद्रः सञ्जातः। अन्तिमस्य ऋचः उच्चारणे सत्येव समस्तबन्धनस्य मुक्तिः समभूत्। इक्ष्वाकुवंशधरः हरिश्चन्द्रः अपि रोगमुक्तः अभवत्।

व्याकरणम्-

- मुमुचे- मुच -धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. मह्यम् एकशतं गाः यच्छ इदं वाक्यं क उक्तवान्।

१२. कः तस्मै एकशतं गाः दत्तवान्।

१३. सूयवसपुत्रः अजीगर्तः पुनः किमर्थं गाः याचति स्म।

१४. कः देवेषु निकटतमः।

१५. अग्निरेव देवेषु निकटतमः इयमुक्ति कः कं प्रत्युक्तवान्।

१६. अग्निः शुनःशेपं प्रति किमुक्तवान्।

१७. सविता शुनःशेपं प्रति किमुक्तवान्।

१८. वरुणः शुनःशेपं प्रति किमुक्तवान्।

१९. विश्वदेवाः शुनःशेपेन केन मन्त्रेण स्तुत्याः अभूवन्।

२०. कस्याः स्तुत्यनन्तरं शुनःशेपस्य पाशः उन्मुक्तः जातः।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे शुनःशेपपोख्यानस्य खण्डद्वयं वर्णितम्। तत्र खण्डद्वयमध्ये यत् उक्तं तत् साररूपेण कथ्यते। तत्र तृतीयखण्डे यदा रोहितः अरण्यात् स्वस्य पितुः उदररोगात् ग्रामम् आगच्छन् आसीत् तदा इन्द्रः ब्राह्मणरूपेण तस्य समीपम् आगतवान्। सः ब्राह्मणः तं पर्यटनस्य माहात्म्यं व्याख्यातवान्। तन्माहात्म्यं निशम्य स रोहितः षट् वत्सराणि व्याप्य अरण्ये अटन् आसीत्। षष्ठे वत्सरे तेन सह अजीगर्तस्य साक्षात्कारः अभवत्। तत्र सः अजीगर्तस्य एकं पुत्रं शतगवां स्थाने ऐच्छत्। अजीगर्तः मध्यमपुत्रं शुनःशेपं तस्मै प्रदत्तवान्। रोहितः तमादाय गृहम् आगतः।

एवमेव चतुर्थे खण्डे हरिश्चन्द्रस्य गृहे यज्ञः आयोजितः। तत्र अजीगर्तः एकशतगवां स्थाने स्वपुत्रस्य शुनःशेपस्य वधाय प्रवृत्तः। तद् दृष्ट्वा प्रजापतिम् आहूतवान्। प्रजापतिः अग्नेः स्तुत्यर्थम् उक्तवान्। अग्निः सवितुः स्तुत्यर्थम् उक्तवान्। सविता वरुणस्य स्तुत्यर्थम् उक्तवान्। वरुणः अग्नेः स्तुत्यर्थम् उक्तवान्। अग्निः विश्वदेवानां स्तुत्यर्थम् उक्तवान्। विश्वदेवाः इन्द्रस्य स्तुत्यर्थम् उक्तवन्तः। इन्द्रः अश्विद्वयस्य स्तुत्यर्थम् उक्तवान्। अश्विद्वयम् उषादेव्याः स्तुत्यर्थम् उक्तवत्। एवम् उषादेव्याः स्तुत्यनन्तं स पाशमुक्तः सञ्जातः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. रोहितेन्द्रयोः वार्तालापं वर्णयत।
२. अजीगर्तशुनःशेपयोः मध्ये वार्तालापं वर्णयत।
३. शुनःशेपस्य देवान् प्रति प्रार्थनं वर्णयत।
४. चतुर्थखण्डस्य सारं लिखत।
५. तृतीयखण्डस्य सारं लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः-१

१. वरुणस्य
२. रोहितस्य
३. राजानम्
४. रोहितः
५. यः जनः आसनस्थः भवति।
६. यः उत्थितः भवति।
७. यः शयितः भवति।
८. यः पर्यटनं करोति।
९. षष्ठवत्सराणि।
१०. श्रेयोवस्तु।

उत्तरकूटः-२

११. सूयवसपुत्रः अजीगर्तः।
१२. हरिश्चन्द्रः।
१३. यज्ञानन्तरं वधं करिष्यामि इति विचिन्त्य।
१४. अग्निरेव।
१५. प्रजापतिः शुनशेपं प्रति।
१६. सविता एव प्रेरणादाने समर्थः।

१७. त्वं राज्ञः वरुणस्य कृते यूपे संबद्धः। त्वं तस्यैव उपासनां कुरु।

१८. अग्निरेव देवेषु मुख्यः, स एव श्रेष्ठः सुहृत्, अतः शीघ्रमेव तम् उद्दिश्य स्तुतिं कुरु।

१९. नमो महद्भ्यो नमोऽकर्मकेभ्यः।

२०. उषादेव्याः।

॥ इति त्रयोदशः पाठः ॥